

Володимир Перерва

АДМІНІСТРАЦІЯ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ В М. САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

У статті подано огляд документального матеріалу із церковних фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, які можуть слугувати джерелами для вивчення статусу, складу, повноважень та ініціатив органів управління церковнопарафіяльними школами Волинської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. Цінність цих джерел полягає в їх унікальному внутрішньому змісті та малодоступності для більшості українських дослідників. Більшість таких документів не мають аналогів в українських архівах, а частина їх позначена грифом «Цілком таємно». Саме такі фондові збірки є важливим джерелом вітчизняної історії і тому їх освоєння та використання автор вважає необхідним для всебічного вивчення історії освіти в Україні.

Ключові слова: Святейший Синод, Волинська єпархія, училищна рада, церковнопарафіяльна школа, архієрей, органи управління, архівний документ, історичне джерело.

В статтє подано обозрение документального материала из церковных фондов Российского государственного исторического архива в г. Санкт-Петербурге, которые могут быть источниками для изучения статуса, состава, полномочий и инициатив органов управления церковноприходскими школами Волинской епархии ХІХ – нач. ХХ в. Ценность этих источников заключается в их уникальном содержании и малодоступности для большинства украинских исследователей. Большинство таких документов не имеют аналогов в архивах Украины, а часть их обозначены грифом «Совершенно секретно». Именно такие фондовые собрания выступают важным источником отечественной истории и потому их использование автор считает необходимым для всестороннего изучения истории образования в Украине.

Ключевые слова: Святейший Синод, Волынская епархия, училищный совет, церковноприходская школа, архиерей, органы управления, архивный документ, исторический источник.

The article deals with the examination of the documents from the church funds of the Russian State Historical Archives in St. Petersburg, which can be used as the sources for the study of the status, structure, powers, initiatives of the directing bodies of parish schools in Volinsk eparchy in the XIX – beginning of the XX century. The value of these sources is their inherent content and inaccessibility for the most of Ukrainian investigators.

The majority of such documents haven't got any analogues in Ukrainian archives, and the certain part of them is marked as «top secret». Exactly these fund collections are the important source of the native history and that's why the study and use of them are considered by the author to be necessary for the detailed study of the history of education in Ukraine.

Key words: Holy synod, Volyn eparchy, school council, parish school, directing bodies, archives document, historical source.

Всебічна підготовка майбутніх фахівців-істориків передбачає вивчення історії розвитку освіти, передусім шкільної. Остання ж в Україні має рельєфно виражений регіональний характер – зокрема, на Волині (як і на Правобережжі в цілому) у вищезначений період помітно переважали церковнопарафіяльні школи, котрі становили абсолютну більшість. Але в монографічних виданнях – як у дореволюційних, так і в сучасних, парафіяльному шкільництву зазвичай приділяється мінімум уваги. Історики часів Російської імперії мало враховували регіональну специфіку української освітньої історії, котра далеко не завжди вписувалася у загальноросійську парадигму [1, с. 3-18; 2, с. 512-522]. У радянський час про парафіяльні школи якщо й згадували, то виключно у негативному ключі [5, с. 69-70]. Сучасні дослідники освітньої діяльності духовенства зазвичай спираються на опубліковані джерела і мало використовують свіжу документальну інформацію, якою так багаті вітчизняні та закордонні архівні зібрання [53, с. 2-6].

Церковна ієрархія в усі часи свого існування передбачала суворий централізм. Тому вагомі питання життєдіяльності церковнопарафіяльних шкіл правобережних губерній найчастіше вирішували у Санкт-Петербурзі. Відповідно, особливого значення набуває залучення до досліджень історії освіти обширних джерельних матеріалів з архівосховищ Росії. Ці історичні документи нерідко доносять до нас

унікальну інформацію, яку неможливо розшукати у фондах українських архівосховищ. Певна частина з них позначена грифом «Цілком таємно», що теж подекуди зумовлює їхню присутність виключно у архівах колишньої імперської столиці.

Абсолютна більшість цих надзвичайно цінних документів з об'єктивних причин є недоступними або ж малодоступними для більшості українських дослідників. «Стратегічний» характер петербурзького джерельного масиву зумовлює ту обставину, що чималий обшир церковних фондів присвячено саме проблемам керівних органів церковного життя – в тому числі і тих, котрі визначали засади життєдіяльності церковнопарафіяльних шкіл. Тому метою нашого дослідження є часткове залучення до наукового обігу тих документів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, котрі висвітлюють склад, функції, повноваження управлінської вертикалі, що керувала розвитком церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії.

Джерела з історії парафіяльної освіти Волині у зазначеному архіві розпорошено по кількох фондах. Найбільш важливі їх масиви зберігаються у фонді Святійшого Синоду Руської Православної Церкви (№796) та Училищної Ради при ньому (№803). У першому з них пошук джерел з цієї теми може розтягнутися не на один рік, а от у фонді Училищної Ради вони розташовані більш концентровано і «українська» частка тут є вельми помітною та рельєфно виділяється серед загальноімперських матеріалів. Пошук необхідних документів полегшується чіткою структурою фонду Училищної Ради. Він містить 21982 діючі одиниці зберігання, що датовані періодом 1871-1918 рр. і об'єднуються у 17 описів, один з яких є недіючим.

Документальний масив розподілений по описах вельми нерівномірно. Так, в останньому 17-му описі міститься лише 140 одиниць зберігання, а в 2-му – 2505 справ. Кількісна нерівномірність доповнюється якісною різноманітністю. Більшість справ цього фонду є порівняно невеликими за обсягом (3-10 аркушів), проте зустрічаються і об'ємні статистичні звіти, що налічують сотні аркушів.

Крім того, простежується чітка систематизація справ за описами та за хронологією. Приміром, 16-й опис містить в собі виключно статистичні звіти окремих єпархій Руської Православної Церкви, що розташовані у хронологічному порядку; 13-й є збіркою справ канцелярії ревізора церковнопарафіяльних шкіл тощо.

Фонд синодальної Училищної Ради ілюструє діяльність всіх посадових осіб та органів влади, котрі мали хоча б мінімальну причетність

до керівництва шкільним життям Волині. До таких передусім відносяться російський монарх, підлеглий йому Святійший Синод на чолі з обер-прокурором та синодальна Училищна Рада. Нижче за ієрархічною підлеглістю були розташовані Волинська єпархіальна училищна рада та єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл, повітові відділення єпархіальної ради, повітові й окружні ревізори, завідувачі церковнопарафіяльних шкіл (вони ж були настоятелями відповідних парафій).

Волинська єпархія у пореформену епоху стабільно значилася в числі лідерів за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. У 1900 р. на Волині налічувалося 1452 такі школи [50, арк. 1], а в 1913 р. – на одну більше [51, арк. 2-3]. При цьому Правобережжя України помітно виділялося загальною кількістю навчальних закладів, підпорядкованих церковній владі. Це особливо було помітно у роки «шкільної революції» 60-х років XIX ст., коли три правобережні губернії були взірцем розвитку даної галузі. «Вслед за Киевской и Волынской епархиями к концу (1860) года подсчитали число школ и другие епархии. Расцвет начался на Юго-Западе, во внутренней же России дело шло туго. В 1860 году Волынская епархия считала 1055 школ, Подольская – 1263; в то же время Костромская – 12, Саратовская – 3, Тульская – 1» – зазначалося в одному з офіційних дореволюційних видань [3, с. 648].

Значна кількість навчальних закладів та її інтенсивне зростання спонукали державну владу пильно стежити за розвитком подій у даній галузі. Тому не дивно, що на парафіяльне шкільництво регіону звертали увагу навіть імператори. Так, в перше десятиліття «шкільної революції» монарху з подачі київського генерал-губернатора О. Безака довелося розглядати проект виселення православного духовенства трьох правобережних єпархій та заміни його священиками з великоросійських губерній [7, арк. 30-54]. Зусиллями прогресивних ієрархів цей проект Олександром II було відхилено й волинські церковнопарафіяльні школи залишилися при своїх наставниках [4, арк. 22-23]. У подальшому особиста причетність монархів до шкільного життя Волині була епізодичною. Так, російські правителі регулярно видавали розпорядження про асигнування бюджетних коштів на утримання парафіяльних шкіл Правобережжя [22, арк. 1-3] або ж щодо безкоштовного виділення казенних земель чи лісів для цих же закладів [27, арк. 12-15; 9, арк. 1-4]. Один з імператорських указів, надісланих у кожен школу Волині, регламентував порядок отримання дозволу на присвоєння школі імені імператора чи членів його родини [38, арк. 1].

Деколи монарші розпорядження регламентували й життя окремих

навчальних закладів Волинської єпархії. Приміром, у 1890 р. імператор Олександр III видав указ про усунення незручностей, які були наслідком розташування зразкової церковнопарафіяльної школи м. Житомира у споруді Волинського жіночого училища [16, арк. 1-4]. У 1894 р. розпорядженням того ж монарха у с. Пальче Дубенського повіту споруда «бывшого этапа» була передана місцевій парафії для розташування там церковноприходської школи [23, арк. 1-3]. Наступного 1895 р. російський імператор поцікавився в обер-прокурора Святійшого Синоду РПЦ, чому в губерніях Правобережжя відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчальних закладів, що суперечило загальнодержавній тенденції. У одному зі звітів зазначалося, що «такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, борются с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно» [25, арк. 2]. Обер-прокурор, зібравши місцеву статистичну інформацію, доповів монарху, що ситуація далека від критичної і церковнопарафіяльні школи Волині успішно справляються з «продвижением русского дела в Юго-Западном крае». Більше того, синодальний адміністратор був переконаний, що церковні школи куди більше сприяють боротьбі з колонізацією краю, ніж міністерські. Про це свідчив той факт, що в 1895 р. у православних церковнопарафіяльних школах Волині та Поділля дітей-католиків навчалось не менше, а то й більше, ніж у державних [25, арк. 4]. Це мало активно сприяти асиміляції католицької меншини, адже саме в приходських школах був помітним місіонерський ухил освіти.

Святійший Синод вельми рідко брався розглядати церковношкільні справи, адже для цього існувала синодальна Училищна рада. Втім, суто синодальні справи також зрідка стосувалися Волині. Зазвичай це одиниці зберігання, присвячені нагородженню духовенства Синодом за успіхи в розвитку церковної освіти [8, арк. 1-22].

Значно більше «волинських» справ залишила після себе діяльність синодальної Училищної Ради при Святійшому Синоді РПЦ. Вона володіла вельми різноманітними повноваженнями, а тому спектр заголовків вищеназваних справ є також дуже широким. Серед цих документів значну групу становлять дозволи на асигнування коштів для тієї чи іншої потреби шкільного життя Волині. Синодальна Учи-

лищна рада організувала особливі комісії, що займалися пошуком джерел фінансування парафіяльної освіти [12, арк. 1-5]; здійснювала контроль за розподілом Волинською єпархіальною училищною радою бюджетних коштів [14, арк. 1-7] та дозволяла залучати їй кошти з бюджетів інших відомств [17, арк. 1-6]; надавала додаткові кошти для заохочення волинських педагогів [52, арк. 1-67]; вирішувала питання про фінансування будівництва окремих шкіл тощо. До останньої групи належать десятки справ училищного фонду. Це, наприклад, справи про асигнування 7200 крб. на спорудження школи у Овручі [48, арк. 1-6]; фінансову допомогу для будівництва у Ковелі школи з приміщенням повітового відділення Волинської училищної ради [47, арк. 1-7] і т. п.

Поряд зі справами матеріально-фінансового характеру в училищному фонді зберігається значна кількість організаційних справ, котрі характеризують даний аспект діяльності шкільної адміністрації. Приміром, у 1888 р. столична Училищна рада вирішувала питання про відкриття зразкової церковнопарафіяльної школи та вчительських курсів при Волинському училищі духовного відомства [11, арк. 1-18]; розглядала можливість безкоштовного забезпечення підручниками чеських шкіл Волині [10, арк. 1-3] і санкціонувала ретельне вивчення матеріальних потреб цих шкіл [15, арк. 1-2; 28, арк. 1-5]. У 1893 р. нею ж вживалися організаційні заходи щодо заснування для вчителів Волині сільськогосподарських курсів при двокласній церковнопарафіяльній школі у Житомирі [18, арк. 1], а наступного року рада приймала участь в організації скликання в Києві педагогічного з'їзду [21, арк. 1-7].

В окрему групу можна виділити так звані «дозвільні» справи, присвячені санкціонуванню тих чи інших заходів у волинських школах. Серед них найбільше справ присвячено видачі дозволів на про ведення народних читань у школах чи хатах-читальнях. Втім, певна кількість таких документальних збірок не має формалізованого характеру та відображає певні новаторства навчально-виховного процесу парафіяльних шкіл. Так, у 1898 р. синодальна рада на прохання волинських колег прийняла рішення про надання можливості викладання у приходських навчальних закладах таких не зовсім церковних предметів, як малювання, креслення, географія тощо [31, арк. 1-8].

Документи училищного фонду досить широко ілюструють освітньо-організаторську діяльність волинських архієреїв, які були ключовими фігурами місцевої ієрархії. Освітнянські заходи волинських владик простежуються від часів «шкільної революції» у 60-х роках

XIX ст. до останніх років існування Російської імперії. Найбільш цікаві справи стосуються ролі волинських архієреїв у конфлікті церковного та міністерського (державного) шкільних відомств, під час якого світські інспектори шкіл намагалися силоміць відбирати школи у Церкви та перетворювати їх на державні [4, с. 21-26].

Зокрема, в 1866 р. міністр народної освіти Росії граф Д. А. Толстой надіслав правобережним архієреям проект литовського митрополита, котрий передбачав об'єднання шкіл двох відомств під егідою міністерства. Але всі три архієреї Південно-Західного краю категорично виступили проти таких інтеграційних заходів. Київський митрополит Арсеній (Москвін) вирушив до Санкт-Петербурга і став використовувати всі свої зв'язки при імператорському дворі з метою недопущення відібрання шкіл у Церкви. В цьому київський архієрей користувався підтримкою волинського владика. «О мнени митрополита литовского относительно слияния церковноприходских и народных школ министр народного просвещения сообщал и архиепископу Волынскому. Последний также отклонил слитие от Волынской епархии, выставив на вид, что церковноприходские школы при всех своих недостатках, происходящих от скудости материальных средств, удовлетворяют потребностям народа и что они дают народному образованию направление религиозно-нравственное и русско-патриотическое, а это в настоящее время должно составлять главное достоинство народных школ» – сповіщалося в одному із синодальних документів [7, арк. 87].

Втім, у подальшому позиція волинських архієреїв стала більш компромісною. Коли міністерство народної освіти у 1870 р. стало наполегливо вимагати у ієрархів санкціонування інспекторського контролю над церковними навчальними закладами, київський та подільський архієреї рішуче відкинули домагання світських чиновників. Волинський архієпископ Агафангел не погоджувався з такою позицією сусідніх владик. Він написав до Санкт-Петербурга досить характерного листа, який наводимо нижче:

«Об отношениях инспекторов народных училищ к церковноприходским школам по Волынской губернии имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что так как по силе Высочайшего повеления, последовавшего в 18-й день января 1862 года учрежденные ныне и впредь учреждаемые духовенством училища должны оставаться в заведовании духовенства с тем, чтобы министерство народного просвещения оказывало содействие в преуспевании оных по мере возможности, то я полагал бы: не подчиняя церковноприходские школы надзору инспекторов народных училищ с влиянием их на распоряжения духо-

венства подобним тому, какое они имеют на народные училища, допустить участие сих инспекторов в деле церковноприходских школ в качестве споспешников народного образования, имеющих право вникать в нужды церковноприходских школ, поверять успехи учеников, давать советы наставникам и ходатайствовать пред кем следует о доставлении церковноприходским школам более удобств в отношении как материальном, так и нравственном, но с тем, чтобы инспекторы посещали церковноприходские школы только в учебное время, и не иначе, как с местными благочинными и о последствиях своих посещений заключали акты, подписанные ими и благочинными» [6, арк. 5].

Поміркованість позиції волинського архієрея спричинила ще більшу активність державного освітянського відомства. Це змусило владу забрати свої слова назад і світські чиновники так і не дістали можливості здійснювати контроль над церковнопарафіяльними школами Волині.

Втім, волинські архієреї здійснювали адміністрування церковноприходських шкіл і тоді, коли не було особливих міжвідомчих конфліктів. При цьому вони протягом десятиліть виступали сполучною ланкою між Житомиром та Санкт-Петербургом, виносячи на обговорення вищого органу різноманітні волинські справи. Одна з останніх таких справ виникла у 1913 р. внаслідок клопотання волинського владика щодо «принятти отчужденного Кременецкою городскою думою участка земли для постройки здания Туникской школы» [40, арк. 1-3].

Вагомий пласт документального матеріалу залишили після себе Волинська єпархіальна училищна рада та єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл, котрі були адміністративними органами губернського рівня. Волинська училищна рада досить часто порушувала перед колегами із Санкт-Петербурга ті питання, котрі їй було не просто вирішити без втручання вищих органів влади різних відомств. Тому справи цього єпархіального органу мають таку ж широку тематику, як і синодальної Училищної ради.

Зокрема, Волинська єпархіальна училищна рада турбувала аналогічний столичний орган з приводу присвоєння імен приватних осіб різним школам [26, 2-5]; клопотала про використання на потреби церковних шкіл коштів, пожертвуваних місцевими меценатами на школи інших відомств. Так, у 1899 р. тасмний радник А. Ф. Вороніхін заповів 1000 крб. для державної школи у с. Лішні Кременецького повіту, але такої школи там довго не відкривали і рада визнала за можливе порушити питання про використання цих коштів на потреби місцевої церковної школи [32, арк. 1-3]. Наступного року на

прохання волинського адміністративного органу в синодальній раді розглядали справу про землю, подаровану княгинєю Гагаріною одній з волинських державних шкіл. На ній було заплановано відкриття не міністерського, а церковного навчального закладу [36, арк. 1-3]. Такі міжвідомчі метаморфози не могли здійснюватися без санкції із Санкт-Петербурга.

Помітну групу становлять справи, у яких Волинська єпархіальна училищна рада виступає ініціатором відкриття вищого типу церковнопарафіяльних шкіл – двокласних [42, арк. 1-3; 43, арк. 1-9]. Деколи до таких кроків волинських шкільних адміністраторів активно спонукали місцеві землевласники, котрі ставили відповідні питання перед синодальним органом. Так, наприклад, вчинила власниця м. Дружкополя Володимир-Волинського повіту В. Массалітілова [33, арк. 1-3] та статський радник із Сарн Дерюгинін [46, арк. 1-3]. Поряд із такими типовими справами неординарним явищем виглядають порушені волинською радою справи щодо відкриття у 1905 р. місіонерської школи у с. Янушівці Новоград-Волинського повіту [45, арк. 1-3]; боротьби з революційною пропагандою у Житомирській церковно-учительській школі [52, арк. 1-17]; влаштування народних читань у окремих парафіяльних школах [29, арк. 1-2]; відкриття при школах Новоград-Волинського повіту бібліотек з присвоєнням їм імені Ф. Павленка [39, арк. 1-2] тощо. Разом з тим, Волинська єпархіальна училищна рада часом виступала і об'єктом нарікань волинських діячів освіти, котрі подавали на неї скарги до петербурзької ради. Так, у 1900 р. дії волинської училищної ради оскаржував у столиці завідувач парафіяльної школи с. Помарок Луцького повіту Федір Кушевич [34, арк. 1-2].

Петербурзькі документи ілюструють й діяльність єпархіальних та повітових ревізорів церковнопарафіяльних шкіл. У 1893 р. в синодальній Училищній раді розглядали питання про заснування вищезазначених посад у тих губерніях, в яких не існувало земських органів – у тому числі й Волинській [19, арк. 1-28]. І з тих пір столичне шкільне керівництво регулярно мало справи з ревізорами – зокрема, щороку приймало від них досить обширні звіти про стан шкільної справи у ввірених їм губерніях. У 1896 р. з ініціативи столичної ради у Волинській губернії було засновано посаду помічника єпархіального ревізора – його існування було необхідним з огляду на значний обсяг єпархії та непрості рельєфи [24, арк. 1-12].

Останні дошкуляли й повітовим ревізорам, котрим нерідко доводилося вести напівкочовий спосіб життя, оглядаючи школи повіту. Шкільні керівники повітів Волині часом скаржилися на свої пробле-

ми до синодальної училищної ради, обходячи київське начальство. «По причине обширности и разбросанности уезда, отсутствия во многих местах более или менее удобных дорог и путей сообщения все школы при всем желании и старании посетить не смог», – писав ревізор з Новограда-Волинського [50, арк. 7].

Якщо ж врахувати, що в окремих повітах Волині налічувалося по півтори сотні шкіл, то за рік навіть при наявності якісних доріг всі навчальні заклади повіту було оглянути непросто. Оглядати ж доводилося в будь-яку пору року, що ще більше додавало проблем та скарг. «Погода во все время, когда необходимо было посещать школы, обыкновенно такая, что 2-3 дня после дождя и непролазной грязи сменяются 2-3 днями мороза и если в дождливые дни лошади тонули, то в дни мороза не могли сделать нескольких верст, ломая ноги на промерзшей грязи», – писав до столиці заславський повітовий спостерігач («наблюдатель») шкіл [50, арк. 9 зв.].

В училищному фонді зберігається чимало документів, присвячених матеріальному забезпеченню повітових ревізорів. Приміром, у 1900 р. синодальна рада розглядала питання щодо забезпечення єпархіальних та повітових ревізорів безкоштовним житлом [35, арк. 1-10]. А в 1904 р. було прийнято рішення про надання ревізору Острозького повіту о. Михаїлу Тучемському одноразової матеріальної допомоги в розмірі 200 крб. [44, арк. 1-7].

Значною різноманітністю характеризуються прохання окремих завідувачів церковнопарафіяльних шкіл, котрі «шукали правди» у столичних органах влади. Це клопотання про видачу вчительських свідоцтв вчителям-іновірцям [20, арк. 1-5], скарги на самоуправство світських органів влади відносно церковнопарафіяльних шкіл [30, арк. 1-2], рапорти про застосування тілесних покарань у церковних навчальних закладах [37, арк. 1-3], доноси «по поводу установившихся будто бы близких отношений» між вчителями та вчительками [41, арк. 1-2] чи «о неблагоприятных поступках и развратном влиянии» окремих світських вчителів у церковнопарафіяльних школах [13, арк. 1-2] тощо.

Загалом тематична різноманітність документальних зібрань церковних фондів Російського державного історичного архіву доповнюється їх високою інформативною цінністю. Значна частина документів існує в єдиному екземплярі. Поряд із сухими статистичними звітами в справах архіву можна розшукати велику кількість невідомих історикам відомостей, що зайвий раз підкреслює необхідність їх опрацювання для написання повноцінної історії освіти України.

Джерела та література:

1. Бунге И. К вопросу о народном образовании в России / И. Бунге. – К., 1901. – 49 с.
2. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / В. В. Григорьев. – М., 1900. – 624 с.
3. История Православной Церкви в XIX веке / Под ред. Н. Рункевича. – М., 1901. – Т. 2. Славянские Церкви. – 758 с.
4. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст./ В. С. Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.
5. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст./ М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69-75.
6. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА СПб.), ф. 733, оп. 170, спр. 476, арк. 2-35.
7. РДІА СПб., ф. 796, оп. 205, спр. 349, арк. 2-87.
8. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 181, арк. 1-23.
9. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 200, арк. 1-47.
10. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 281, арк. 1-4.
11. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 347, арк. 1-47.
12. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 352, арк. 1-6.
13. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 430, арк. 1-2.
14. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 444, арк. 1-9.
15. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 489, арк. 1-14.
16. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 506, арк. 1-18.
17. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 805, арк. 1-8.
18. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 850, арк. 1.
19. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 857, арк. 1-285.
20. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 918, арк. 1-38.
21. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 966, арк. 1-53.
22. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1043, арк. 1-10.
23. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1066, арк. 1-4.
24. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1707, арк. 1-16.
25. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1316, арк. 1-73.
26. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 2279, арк. 2-16.
27. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 2323, арк. 1-126.
28. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 33, арк. 1-5.
29. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 51, арк. 1-3.
30. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 214, арк. 1-4.
31. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 272, арк. 1-9.
32. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 536, арк. 1-5.
33. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 615, арк. 1-17.
34. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 770, арк. 1-4.
35. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 773, арк. 1-12.

36. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 799, арк. 1-5.
37. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 946, арк. 1-4.
38. Там само, ф. 803, оп. 3, спр. 84, арк. 1.
39. Там само, ф. 803, оп. 3, спр. 103, арк. 1-6.
40. Там само, ф. 803, оп. 4, спр. 223, арк. 1-4.
41. Там само, ф. 803, оп. 4, спр. 430, арк. 1-9.
42. Там само, ф. 803, оп. 5, спр. 326, арк. 1-8.
43. Там само, ф. 803, оп. 5, спр. 396, арк. 1-34.
44. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 214, арк. 1-8.
45. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 368, арк. 1-6.
46. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 417, арк. 1-7.
47. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 560, арк. 1-7.
48. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 1202, арк. 1-65.
49. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 188, арк. 14-398.
50. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 198, арк. 1-52.
51. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 207, арк. 2-67.
52. Там само, ф. 803, оп. 12, спр. 37, арк. 1-190.
53. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.